

EERSTE CURSUSJAAR

LES 2: PREHISTORIE EN VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN STAD EN OMGEVING

MARCO VERMUNT

In deze les bestuderen wij het ontstaan van de nederzettingen: de vroegste agrarische samenlevingen van de mensen in ons gebied, tot aan de vorming van de stad. Voor deze studie zijn we volledig afhankelijk van archeologisch onderzoek. Archeologie is de wetenschap die zich richt op materiële overblijfselen uit het verleden en die probeert om daaruit de samenleving en levenswijze van onze voorouders te reconstrueren. Voor een groot deel van ons verleden, de prehistorie, is ze de enige kennisbron. De prehistorie in Nederland omvat de periode tot aan het verschijnen van de eerste geschreven bronnen, ruim 2000 jaar geleden.

Omdat archeologie zich bezighoudt met materiële overblijfselen, is het vaak moeilijk of onmogelijk om achterliggende denkprocessen te achterhalen, zeker in de prehistorie. Omgekeerd zijn geschreven bronnen -zeker uit de vroegste perioden- vaak heel algemeen van aard en vertellen ze bijna niets over het dagelijkse leven van toen. In het beste geval ondersteunen de resultaten van historisch en archeologisch onderzoek elkaar, maar dat is lang niet altijd het geval.

Omdat archeologie is gericht op de bodem, zijn er ook andere beperkingen. Ten eerste lieten niet alle cultuurperioden en zeker niet alle menselijke handelingen even veel sporen na, ten tweede is niet elke bodemsoort geschikt voor het bewaren van sporen. In droge zandgrond blijven resten zoals bot, textiel en metaal nauwelijks bewaard. Ten derde is het de mens zelf die de bodem continu bewerkt en dus oudere sporen (onbedoeld) vernietigt.

In dit overzicht wordt ingezoomd op de bewoningsgeschiedenis van westelijk Brabant, specifiek de omgeving van Bergen op Zoom.

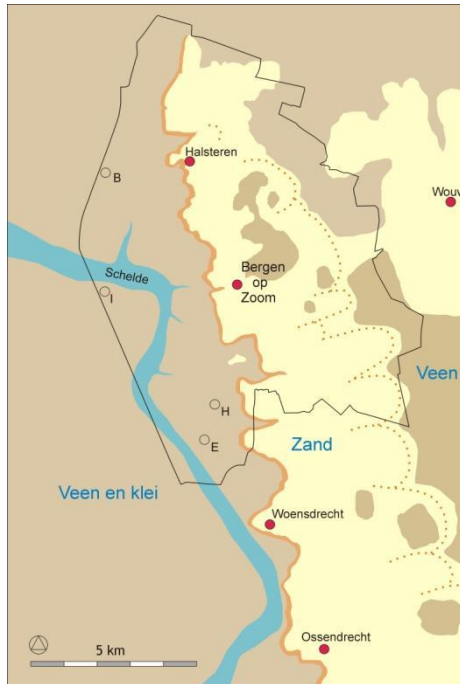
Archeologische perioden

Paleolithicum (oude steentijd)	Tot 9000 v.Chr.
Mesolithicum (midden steentijd)	9000 - 5.300 v.Chr.
Neolithicum (Nieuwe steentijd)	5.300 - 2.000 v.Chr.
Bronstijd	2.000 - 800 v.Chr.
IJzertijd	800 - 12 v.Chr.
Romeinse tijd	12 v.Chr. - 450 AD
Vroege Middeleeuwen	450 AD – 1050 AD
Late Middeleeuwen	1050 AD – 1500 AD
Nieuwe Tijd	1500 - heden

Overzicht van de belangrijkste “tijdvakken” in de archeologie

Het landschap

Duizenden jaren lang was de mens helemaal afhankelijk van hetgeen de natuur hem bood: de vruchtbaarheid van de bodem, de vegetatie en de dieren. Om de menselijke geschiedenis in een bepaald gebied te begrijpen, moeten we goede kennis hebben van de natuur en het klimaat. Die zijn absoluut niet altijd hetzelfde geweest. Het landschap in ons gebied is divers van samenstelling en ouderdom. Wat nu aangeduid wordt als Brabantse Wal, is een rand van het zandplateau van Brabant, dat via een scherpe daling overgaat in het stroomgebied van de Schelde.

Deze rand werd gevormd in een periode die meer dan 2 miljoen jaar geleden ligt en Pleistoceen wordt genoemd. De voorlopers van Rijn en Maas deponeerden gedurende honderdduizenden jaren afwisselende lagen van zand en klei. Later heeft de voorloper van de Schelde, die toen noordwaarts langs Lepelstraat stroomde, de westelijke rand van het zand afgesleten tot een steilrand. Daarna volgde de laatste IJstijd (Weichsel, ca. 114.000-10.500 jaar geleden). In deze droge toendra werd stuifzand afgezet op het oudere pleistocene zand. De steilrand werd daardoor nog steiler opgeworpen. Op het laatst van deze periode waaide het zand ten oosten van de steilrand uit in paraboolduinen. Ze zijn nog mooi herkenbaar in een lange gordel van de Schansbaan bij Halsteren tot aan de Kalmthoutse Heide in België. Ook in veel latere tijden werd er nog zand opgeblazen op de steilrand, die in dat opzicht soms wel het karakter heeft van een strandwal.

Een fraaie vondst uit de laatste IJstijd is de kies van een mammoet, die ooit heeft rondgelopen bij het tegenwoordige Schelde-Rijnkanaal. Hij dateert van vóór 14.000 jaar geleden.

Hoogtekaart van de Brabantse Wal.

Geel=hoog; bruin= laag. De paraboolduinen zijn gestippeld.

Kies van een mammoet

Prehistorie

Paleolithicum

Hoewel er in Maastricht sporen van menselijke aanwezigheid gevonden zijn van 250.000 jaar geleden, dateren de meeste sporen in ons land vanaf het einde van de **Oude Steentijd ofwel het Laat-Paleolithicum** (12.000-9.000 jaar v.Chr.). Die periode valt ongeveer samen met het einde van de laatste ijstijd en de warmere periode die er op volgde. Vanaf dat moment spreken we over het *Holoceen*. Wij leven nu in het Holoceen, in een tussenfase tussen de ijstijden en de volgende ijstijd wordt volgens geologen 'binnenkort' verwacht.

Nederland was toen een droge poolvlakte, waar rendierjagers rondtrokken. De dichtstbijzijnde sporen daarvan zijn gevonden in de omgeving van Zundert. Er is ook een stuk bewerkt vuursteen in Putte gevonden.

Mesolithicum

De oude steentijd werd gevolgd door de **Midden Steentijd ofwel Mesolithicum** (ca.9000-4.500 v.Chr.). De gemiddelde temperatuur steeg en het poollandschap maakte plaats voor berkenbos, dennenbos en tenslotte loofbos. De rendieren verdwenen en daarvoor in de plaats kwamen kleinere zoogdieren. De mensen leefden van jacht, visvangst en voedsel verzamelen en ze woonden in tijdelijke seizoenskampen. Zelden worden er in ons land sporen van hun tenten of hutten gevonden. Hun aanwezigheid is eigenlijk alleen te zien aan resten van vuursteenbewerking. De favoriete kampplaatsen waren langs de randen van meren en vennen aan de oostelijke zijde van de Brabantse Wal, waar gejaagd werd op klein wild. Bekende vindplaatsen zijn Borgvlietse Duinen, de rand van het Halsters Laag en de Meerse Duinen bij Ossendrecht. Typisch zijn de hele kleine vuursteentjes, microlieten genoemd.

Pijlspitsjes van de Borgvlietse Duinen. De paperclip dient als vergelijking voor het formaat

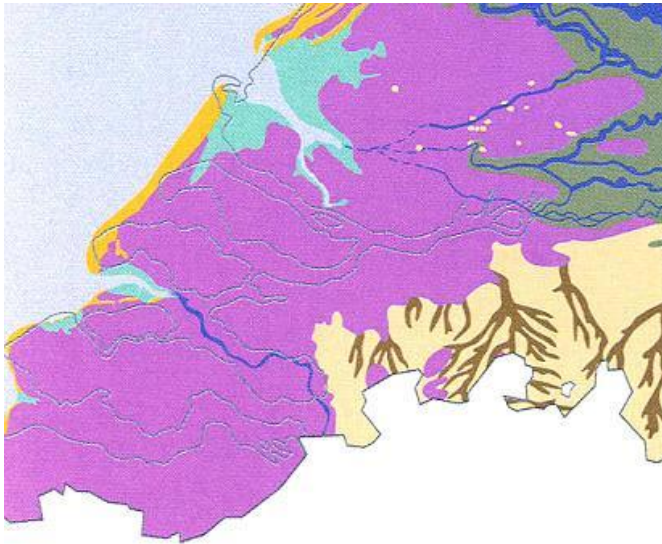
Neolithicum

Op het einde van het Mesolithicum vond een heel geleidelijke overgang plaats naar een andere cultuurperiode, de **Jonge Steentijd of Neolithicum** (ca.5.300-2.100 v.Chr.) In dit tijdvak werden akkerbouw en veeteelt in ons land geïntroduceerd: eerst in Limburg en pas veel later in de rest van het land. Ook de hunebedden van het noorden horen in deze periode thuis. De bevolking groeide en men vestigde zich ook in de natte kustgebieden, op de donken. Men leefde grotendeels nog van de jacht, maar had ook vee en soms zelfs kleine akkertjes.

In onze omgeving ontbreken sporen uit het Neolithicum. Dat komt waarschijnlijk omdat dit gebied steeds natter werd door de vorming van *veen*. De schrale stuifzanden in combinatie met het veen waren geen goede condities voor vroege landbouwers. In Wouw is wel een stenen bijl uit het neolithicum gevonden, maar nog geen sporen van boerderijen.

Bronstijd

Al in het Neolithicum begon de grondwaterspiegel sterk te stijgen, waardoor zich veen ging vormen. Dat gebeurde vooral op plaatsen waar de ondergrond lemig was, zoals in het noordwesten en westen van Brabant. De pleistocene leemlagen liggen er bijna aan het oppervlak. Het groeien van het veen bereikte zijn hoogtepunt in de **Bronstijd** (ca. 2.100-700 v.Chr.). De Brabantse Wal, ofwel de hoogte

tussen de steilrand en de paraboolduinen, lag toen ingeklemd tussen uitgestrekte veengebieden. Het veen in het noordwesten en westen bestond uit voedselrijk Hollandveen (zegge en rietveen); het veen ten oosten van de Wal bestond uit voedselarm veen (mosveen), verspreid over uitgestrekte vennen en kleinere poelen. Ook op de wal zelf waren veel vennen en moerassen.

Zuidwestelijk Nederland in de Bronstijd. Het veen is paars gekleurd. Bijna heel westelijke Nederland was moerassig.

Bewoningssporen uit de Bronstijd zijn in ons gebied uiterst zeldzaam. Maar ze zijn er wel. Op het Mineurplein in Bergen op Zoom werden scherfjes van aardewerken potten gevonden van bewoners die te beschouwen zijn als de 'eerste Bergenaren'. Helaas ontbreken de sporen van gebouwen. Uit de tankgracht van de Augustapolder kwam een zogenaamde bronzen hielbijl, waarvan het vermoeden bestaat dat die als een offer aan de goden in het water is geworpen.

Uit Halsteren (Schoolstraat) is een vage vermelding van "urnen". Typisch voor de late bronstijd is het cremen van de doden en het begraven van as-urnen in zogenaamde urnenvelden. De Halsterse urnen zijn overigens spoorloos verdwenen.

Bronzen hielbijl, datering ca. 1500 v.Chr.

IJzertijd

De bronstijd, genoemd naar de introductie van brons, liep geruisloos over in de **IJzertijd** (ca. 700-50 v.Chr.) In deze periode nam de bevolking in ons land flink toe. Voor het eerst werden nu ook de randen van het veen voorzichtig in cultuur gebracht. In ons gebied waren deze randen het vruchtbaarst: de hoge plekken waren gortdroog stuifzand en de rest bestond uit ondoordringbaar moeras.

In de laatste jaren worden er steeds meer vindplaatsen uit de IJzertijd ontdekt. Er zijn vindplaatsen uit de Vroege tot Midden-IJzertijd (ca. 700-300 v.Chr.) bekend van het stadspark Kijk in de Pot en Halsteren (Oude Molen). Op Kijk in de Pot moet een bewoningskern hebben gelegen, waarvan afval (aardewerk) in een natuurlijke laagte werd gevonden. In 2012 en 2013 werden de eerste sporen van gebouwen gevonden. In de Koepelstraat werd een crematiegraf ontdekt, wat wijst op de aanwezigheid van een grafveld bij de nederzetting.

Een andere vindplaats werd in 1994 opgegraven aan de voet van de Grote Kerk, achter het voormalige postkantoor. Hier was een klein stukje van een akker bewaard, waar de krassen van een ploeg nog mooi zichtbaar waren. Deze akker lag precies op de overgang van hoog naar laag.

Elders in de omgeving komen vaak losse vondsten aan het licht, zoals bij het Lindeke in Halsteren.

Hier werd een scherf gevonden van Marne-keramiek, een soort die afkomstig is van zuidelijker

streken.

Ook langs het Scheldestrand werden in het verleden veel scherven van IJzertijd-aardewerk opgeraapt. Die vindplaats zal waarschijnlijk door invloed van de Schelde helemaal omgewoeld zijn.

De IJzertijd valt samen met de “Keltische periode”, een enigszins romantische verzamelnaam voor een cultuurgebied dat in Zwitserland ontstond en uitwaaierte naar het gehele noordwesten van Europa. De Nederlandse IJzertijd kan echter niet zo maar beschouwd worden als een onderdeel van de Keltische cultuur.

Zeldzame sporen van een geploegde akker uit de Late IJzertijd achter het voormalige postkantoor

In Wouw was de bodem veel vruchtbaarder dan in Bergen op Zoom. In 2017 en 2018 werden omvangrijke nederzettingssporen gevonden ten zuiden en zuidoosten van het dorp. Typisch voor de IJzertijd is de bewoning in vrij geïsoleerde plekken, waar families met meerdere generaties in een of twee grote boerderijen leefden. Echte dorpen bestonden nog niet. Ook in Nispen is zo'n boerderij opgegraven.

De prehistorie in Westelijk Brabant: wat weten we?

Samenvattend kan gezegd worden dat sporen uit de prehistorie in ons gebied (omgeving Bergen op Zoom tot Roosendaal) betrekkelijk schaars zijn ten opzichte van andere delen van Nederland. Dit komt deels omdat er tot nu toe redelijk weinig onderzoek is gedaan. Maar de natuur zelf is daar ook debet aan:

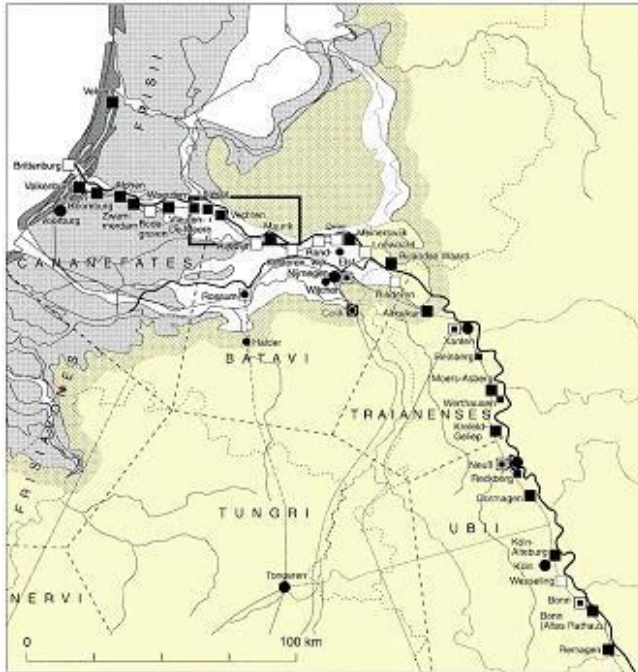
- het gebied was voor een groot deel met veen bedekt, dat nauwelijks bewoond kon worden;
- het hoge zand was droog stuifzand met een slechte vruchtbaarheid;
- de steilrand of “Brabantse Wal” werd aan twee kanten omgeven door veen en was dus redelijk geïsoleerd. Er waren ook nauwelijks beken en riviertjes.

Andere factoren die onderzoek naar oude bewoning bemoeilijken, zijn:

- het afgraven van het veen na 1250, waarbij sporen van bewoning aan de randen van het veen opgeruimd werden;
- het ontstaan van het Oosterschelde-bekken, dat het hele landschap ten westen van de steilrand veranderd heeft (overstromingen en bedekking met klei);

De Romeinse tijd

Met de komst van de Romeinen begint ook de geschreven geschiedenis van ons land. In 57 v.Chr. drong Caesar tot België door. Hij beschreef er de Menapiërs, die misschien ook in ons gebied woonden. In het begin van de jaartelling kwamen de Romeinen terug. Onder keizer Augustus werd een groot gebied veroverd. De bedoeling was om de rijksgrens bij de Elbe te leggen, maar dat werd uiteindelijk (vanaf het jaar 47) de lijn Nederrijn-Kromme Rijn-Oude Rijn. Deze grens wordt “limes” genoemd.

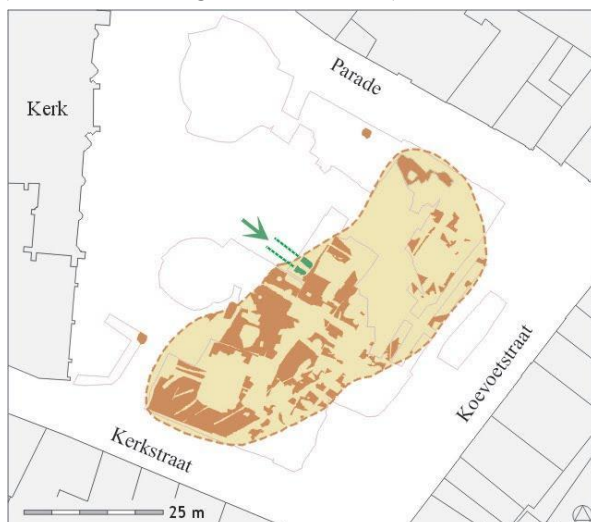

De limes en de indeling van de districten in de Romeinse tijd

In die tijd woonden in Zeeland en westelijk Brabant de Frisiavones. De losse stamverbanden van de lokale bewoners werden omgevormd tot districten, de “civitates”. Samen vormden ze Germania Inferior. De Romeinen brachten behalve het militaire en politieke gezag ook een langzame verandering van levensstijl. Deze romanisering was het sterkst in het zuiden (Limburg, Wallonië) en nam in de tweede eeuw na Chr. ook in het noorden toe. De rustige periode na 150 wordt “Pax Romana” genoemd. Er werden wegen, kanalen en havens aangelegd. Er bestond een geldeconomie. Rijke boeren bouwden villa’s, grote boerderijen, naar Romeins model. De

lokale bewoners leverden voedsel en soldaten aan de legioenen.

In het rivierengebied was een grote dichtheid van kampen en versterkingen. Er waren zelfs enkele steden: Forum Hadriani bij Rijswijk en Ulpia Noviamagus (Nijmegen). Ten zuiden van de limes (vooral het huidige Noordbrabant) was het land echter maar dun bevolkt. De lokale bevolking zal er over het algemeen de levenswijze van de IJzertijd hebben voortgezet.

De vorm van de “poel” onder het Thaliaplein. Bij de pijl was een steigertje.

In 2002 werd op het Thaliaplein een restant van een ven of poel opgegraven, die in de Romeinse tijd een religieuze functie had gehad. Net als in de voorgaande Brons- en IJzertijd kende men een magische werking toe aan geheimzinnige beken en plassen. Er werden voorwerpen in gegooid als offer aan de goden. Dat gebeurde ook hier. Het verschil was, dat de offergaven in Bergen op Zoom uitsluitend bestonden uit kleine aardewerken potjes en munten. De potjes waren imitaties van heel grote amforen uit Spanje en Frankrijk, die de Romeinen gebruikten voor het transport van wijn en olie per schip. De kleine imitatie-amfoortjes hebben mogelijk ook zo'n inhoud bevat, maar dat is niet duidelijk. Aangenomen wordt, dat passerende handelaren in wijn en olie te Bergen op Zoom (dat toen uiteraard niet in deze vorm bestond) een offer aan de goden brachten. Van de goden werd een veilige reis of gezondheid verwacht en als wederdienst gaf men een plengoffer of een deel van een maaltijd. De offerplek is een beetje te vergelijken met Colijnsplaat, waar passerende Romeinse schippers een bezoek brachten aan de tempel en als dank voor een behouden vaart op Engeland een stenen altaar aan de tempel schonken.

Zulke altaren zijn in bergen op Zoom niet gevonden en het is niet zeker of er ook een tempeltje was. Er bestonden in die tijd ook "openlucht heiligdommen".

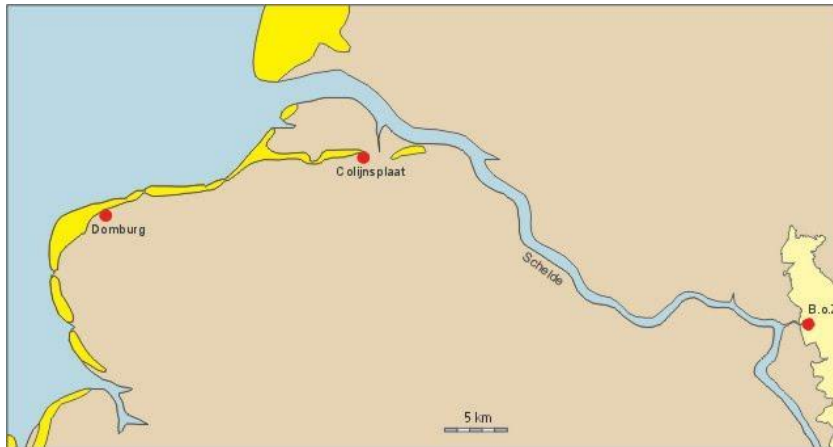
Miniatuuramfoortjes van de Parade

Via de munten weten we dat de plaats tussen circa 50 en 250 geregeld bezocht werd. Er waren waarschijnlijk ruim 1000 amfoortjes geofferd. Eén van de vondsten was een beeldje van de godheid Sucellus. Dat was in de Keltische wereld de god van de wijn en de vruchtbaarheid. Misschien werd deze god hier specifiek vereerd, maar dat is niet zeker.

Deze vondst heeft de ideeën over de Romeinse tijd in Bergen op Zoom en omgeving volkomen op zijn kop gezet. Als ergens handelaren per schip langskomen om iets te offeren, dan moet er ook een route zijn geweest. Dat was de Schelde, die vlak langs de stad stroomde en via de havenkreek bereikbaar was. Ook de tempels van Colijnsplaat en Domburg lagen destijds een stukje landinwaarts en waren via kreek met de zee verbonden. Via de Schelde was er een directe verbinding tussen het noorden van Frankrijk en de monding van Maas en Rijn.

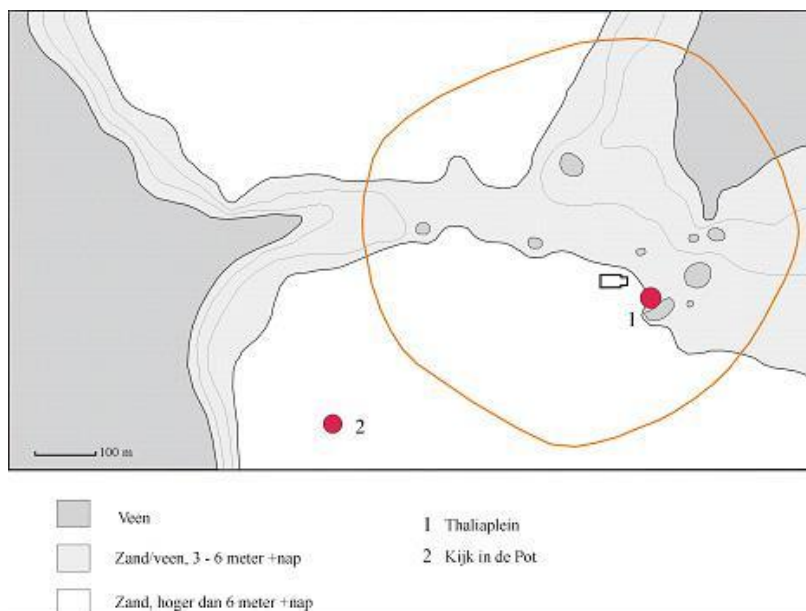
Romeinse munten uit Bergen op Zoom

De ligging van Bergen op Zoom ten opzichte van de Schelde en Domburg/Colijnsplaat.

De opgraving leidde tot nog een andere belangrijke conclusie. Toen de klei van de amfoortjes werd onderzocht, bleek die van Bergse origine te zijn. Ook ander aardewerk, dat in grote delen van België en Nederland in Romeinse nederzettingen gevonden wordt, bleek na analyse van dezelfde kleisoort te zijn. Dit toont aan dat er in of bij Bergen op Zoom in de Romeinse tijd pottenbakkers actief waren die hun producten (kannen en kookpotten) over een flink gebied verspreidden. Aangezien dat uitsluitend per schip gebeurde, moet er bij Bergen op Zoom ook een haven geweest zijn.

Tot op heden zijn er nog geen sporen van deze haven, noch van pottenbakkerijen opgegraven. Onderzoek op Kijk in de Pot leverde naast de eerder genoemde resten uit de IJzertijd ook veel vondsten op uit de Romeinse tijd, vooral ook stukken van de grijze potten die in Bergen op Zoom gemaakt werden. Het vermoeden is nu dat een belangrijk deel van de bewoning in die omgeving te vinden was. Helaas zijn veel sporen door latere bouw- en graafwerkzaamheden vernield.

De vindplaatsen uit de Romeinse tijd in het natuurlijke landschap van die tijd.

Nu er gaandeweg meer in en rond de stad wordt opgegraven, stijgt ook het aantal Romeinse vondsten. Scherven en daktegelfragmenten kwamen tevoorschijn aan de Grote Markt, in de Augustapolder, het Scheldestrand, en in plaatsen als de Auvergnepolder en Lepelstraat. Ook verder weg, bij Woensdrecht en Ossendrecht, zijn Romeinse vondsten bekend.

Opgravingen in Wouw hebben kortgeleden veel sporen van Romeinse bewoning opgeleverd. Ten zuiden van het dorp moet een nederzetting hebben gelegen. Er werden sporen van gebouwen en van een grote waterput gevonden. Waarschijnlijk lag de bewoning aan een landweg van Bergen op Zoom in de richting van Breda. Hoewel de Romeinen het veen vermeden, waren ze wel in staat tot het bouwen van bruggen en oversteekplaatsen in natte terreinen.

Enkele jaren gelden werden er in Nispen drie Romeinse boerderijen opgegraven. Een daarvan had een verdiepte stal, een zogenaamde potstal. Net als in Wouw was de grond er uiterst geschikt voor het boerenbedrijf.

De vroege middeleeuwen

Het Romeinse gezag brokkelde in de 3de eeuw plotseling af. Vooral na 270 werden veel plaatsen verlaten. Dit komt vooral door grote politieke instabiliteit, een verslechtering van de economie en de komst van vreemde stammen. Elders vond later weer hestel plaats, maar in het grootste deel van ons land verdween de Romeinse invloed en daarmee ook de maatschappelijke structuren. Franken en Germanen trokken over de limes naar het zuidwesten.

De 5de en 6de eeuw worden wel de Duistere Middeleeuwen genoemd, omdat er weinig nederzettingssporen gevonden worden. Tot op heden zijn er alleen bij Breda sporen van woningen uit die tijd aangetroffen.

Na een periode van chaos organiseerden de Franken zich in het noorden van Frankrijk tot het koninkrijk der Merovingen, dat zijn macht in de 7de eeuw naar het noorden uitbreidde tot aan de voormalige limes. Voor het eerst was er weer enige stabiliteit. In deze tijd deed ook het Christendom zijn intrede via missionarissen als Amandus en Willibrord. Uit de Merovingische tijd (7de-8ste eeuw) zijn sinds de Romeinse tijd in het uiterste westen van Brabant weer de eerste sporen bekend. Een belangrijke bewoningsplaats lag in de Oud-Beijmoerpolder te westen van Halsteren. Er is nooit naar gegraven, wel zijn er veel scherven verzameld. Opvallend is het vele voorkomen van aardewerk uit het Rijnland. Dat betekent dat het toch een aanzienlijke bewoning moet zijn geweest met handelscontacten over de Schelde en de Rijn.

Potscherven met radstempelversiering uit de 8ste en 9de eeuw

Andere vindplaatsen liggen (alweer) op Kijk in de Pot, maar ook ten westen van Woensdrecht en (waarschijnlijk) Ossendrecht. Er zijn ook Merovingische scherven gevonden onder het Thaliaplein en in Lepelstraat. De vindplaatsen concentreren zich op de Brabantse Wal, met name aan de voet van de steilrand, dicht bij de Schelde.

Er is een duidelijke hiaat tussen de bewoning in de Romeinse tijd en de Merovingische. Toch wordt steeds meer aangenomen dat er in de 7de eeuw nog zichtbare overblijfselen van stenen Romeinse gebouwen bestonden en door de nieuwe bewoners gebruikt werden. Zo was de oudste kerk van Willibrord in Utrecht waarschijnlijk een omgebouwde pretoriumwoning van het Romeinse castellum.

In de Karolingische tijd (einde 8ste-9de eeuw) nam de bewoning toe. De steilrand nabij de Schelde lijkt net als in de Merovingische periode een favoriete bewoningsplaats te zijn geweest. In feite zette de bewoning uit de Merovingische tijd zich gewoon voort. Ook in de binnenstad van Bergen op Zoom wordt geregeld aardewerk uit die tijd gevonden.

Tot nu toe zijn er geen vindplaatsen bekend uit Wouw, maar weer wel uit Nispen.

Helaas zijn uit de Merovingische en Karolingische tijd tot op heden nog geen huisplattegronden gevonden rond Bergen op Zoom. In Woensdrecht vond men enkele paalgaten. Wel zijn er opmerkelijke vondsten, zoals een ijzeren ploegschoen (voor de punt van een ploeg) bij het voormalige Scheldestrand, en een grote slijpsteen, gevonden op Kijk in de Pot.

Ploegschoen, waarmee de punt van een houten ploeg werd verstevigd zodat die scherper werd en minder snel afsleet.

De Ottoonse tijd

De Ottoonse tijd is de tijd van de Duitse keizers Otto I, Otto II en Otto III in de 10de en 11de eeuw. Het is een tijd waarin de macht van de kloosters sterk groeide. Veel mensen werden horig gemaakt aan lokale vorsten of werkten in dienst van de kloosters om nieuw land te ontginnen. Het is ook de tijd van de eerste schriftelijke vermeldingen uit Brabant, al zijn die alleen in kopie overgeleverd en niet altijd zo betrouwbaar. Volgens mythen en legenden zou Gertrudis van Nijvel (626-659) hier kerken gesticht hebben. Gertrudis was de dochter van Peppijn van Landen en werd abdis van het klooster van Nijvel. Deze abdis bezat zoals veel kloosters in die tijd stukken grond in verafgelegen, pas ontgonnen gebieden. Daar stonden de zogenaamde uithoven, agrarische centra in de vorm van grote graanopslagplaatsen en boerderijen, van waaruit de ontginning van de streek werd geleid. In regel was er ook een beheerder of meier aangesteld. Van Rilland en Yerseke zijn de uithoven bekend. Beide bezittingen leverden vooral schapenwol en gingen in de 13de eeuw over naar de abdijen van Ten Duinen en Tongerlo.

Het oudst bekende document dat een bezit te “Bergon” noemt, is een oorkonde uit het jaar 966, dus ruim drie eeuwen na Gertrudis. Daarin bevestigt keizer Otto I het eigendomsrecht van Nijvel over goederen te Ransbeek (bij Zottegem). Aan de tekst is later een gedeelte toegevoegd, waarin een reeks van schenkingen en bezittingen wordt opgesomd. Eén daarvan luidt: “hereditas sancte Gertrudis sita in pago Tessandria, super fluvio Struona in villa que dicitur Bergon cum integritate sua; illic aspiciunt insule tres, prima Bieuelant, secunda Spiesant, tertia Gerseke”. Vrij vertaald staat er: “De erfenis van de heilige Gertrudis in de gouw Taxandrië, aan de rivier de Striene, in de plaats die Bergon wordt genoemd met al haar toebehoren, waaraan drie eilanden zijn gelegen, de eerste Bieueland, de tweede Spiesant en de derde Gerseke”. Met die eilanden zouden Rilland en Yerseke worden bedoeld; Bergon zou Bergen op Zoom zijn.

De vraag blijft, hoe oud het Nijvelse bezit van Bergen op Zoom dan wel was. Ging dit echt terug tot de tijd van Gertrudis, of moeten we denken aan de 10de eeuw? Het antwoord zal niet snel gegeven worden, maar het is wel opmerkelijk dat de plaatsen die verbonden zijn met de verering van Gertrudis, de Grote Kerk en de voormalige Gertrudiskapel aan het Scheldestrand, tegelijk ook archeologische vindplaatsen uit de Romeinse tijd en Vroege Middeleeuwen zijn.

De kerk van Nijvel: grondlegger voor het latere Bergen op Zoom?

In archeologisch opzicht is de periode 950-1150 lastig, omdat er weinig producten in omloop waren die voor die tijd kenmerkend zijn en voor archeologen goed dateerbaar. De oudste sporen zijn gevonden in het centrum van Bergen op Zoom. In de Zuidmolenstraat werden aftekeningen van een boerderij gevonden, samen met twee muntjes uit de tijd van keizer Otto II (973-983). Op het Thaliaplein kwam een riemtong uit de 11de eeuw tevoorschijn en in de Augustapolder en op Kijk in de Pot twee 11de-eeuwse mantelspelden.

Dit type munt, geslagen in Keulen in de 10de eeuw, werd gevonden in de Zuidmolenstraat.

Riemtong (beschermers van het uiteinde van een leren riem) uit de 11de eeuw
I

In 2011 werd een belangrijke vondst gedaan tijdens rioolwerken in de Koepelstraat en Korte Bosstraat. Daar kwamen sporen tevoorschijn van een rechthoekig omgracht terrein van 60 bij 80 meter, dat zich nog uitstrekte onder de Kloosterstraat. De oudste vondsten dateerden uit de Merovingische tijd (7de-8ste eeuw) tot de 12de eeuw. In het midden van de 13de eeuw werd de greppel gedempt. Het terrein lag aan de Hoogstraat, die beschouwd wordt als de oudste landweg vanuit de Gertrudiskerk naar het westen (de weg liep langs stadspark Kijk-in-de-Pot!). Aan de westkant en aan de oostkant van het terrein lagen akkers die in de 11de-12de eeuw in gebruik waren.

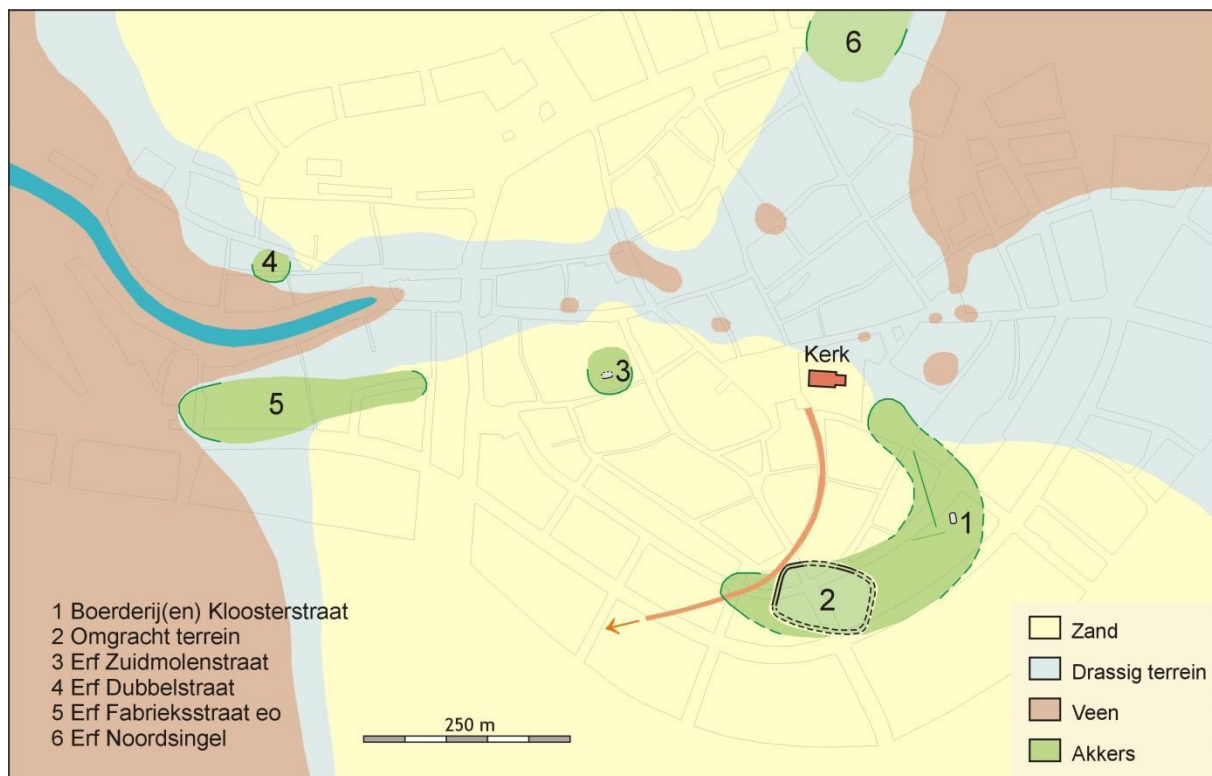
We menen dat we hier de plaats van de mogelijke Nijvelse uithof hebben gevonden. De demping van de greppels vond precies plaats op het moment dat het Nijvelse bezit ingepikt werd door de heer van Breda (vóór 1241). Bergen was toen nog lang geen stad, maar een nederzetting aan de rand van het veen.

De voorstedelijk nederzetting van Bergen op Zoom in de 12de eeuw

In de 12de eeuw nam de bevolking gestaag toe. Het is een periode waarin in het zuiden (Vlaanderen) al de eerste steden bestonden. Maar in onze streken was het zover nog niet; hier waren alleen verspreide agrarische nederzettingen.

Archeologisch onderzoek van de laatste jaren maakt duidelijk, dat er een concentratie van boerderijen lag op de plaats van het latere Bergen op Zoom. De eerder genoemde plek van de Zuidmolenstraat was bewoond, maar ook de omgeving van de Parade, Noordsingel, de Kloosterstraat, de westzijde van de Grote Markt, de omgeving van de Fortuinstraat en de Dubbelstraat. Op die plaatsen zijn dikke akkerlagen gevonden. Ook nu woonde men graag op de overgang van hoog zand naar veen.

Behalve deze akkerbouw zal vooral de wolproductie van schapen (denk aan het polderland langs de Schelde) van groot belang zijn geweest.

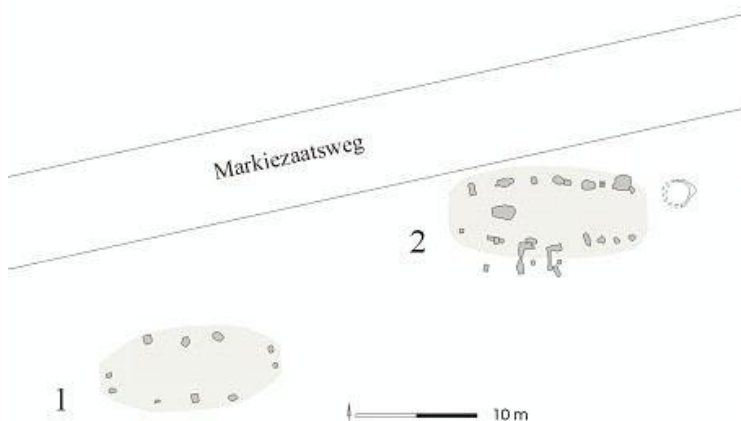

De nederzetting Bergen in de 12de eeuw. De groen vlekken zijn de archeologisch bekende akkers. De Hoogstraat (oranje) was toen een landweg naar de kerk. Een groot deel van de latere stad was nog met veen bedekt.

Het grootste deel van de binnenstad was nog met veen bedekt en maakte deel uit van het beekdal van de havenkreek. Een deel daarvan veen werd op het einde van de 12de eeuw drooggemaakt door er sloten doorheen te graven. Het land werd vruchtbaar gemaakt door het opbrengen van plaggen (gestoken gras), vermengd met mest. Dit herhaalde men jaar in jaar uit, zodat een dikke laag of “esdek” ontstond. Aan de Kloosterstraat werden paalgaten van een woning gevonden. Een uitzondering, want elders in de stad zijn veel sporen door latere kelders en funderingen verdwenen. De akkers lagen hoofdzakelijk in de zuidelijke en westelijke delen van de binnenstad. Het kerkje stond op de plaats van een voormalig Romeins heiligdom. Aangenomen wordt dat er op het einde van de 12de eeuw al een marktveld bestond. Datzelfde geldt voor Breda. De Hoogstraat vormde samen met de lijn Fortuinstraat-Lievevrouwestraat de oudste ‘wegenstructuur’.

Andere plaatsen met oude bewoning waren Lepelstraat (9de eeuw en 12de eeuw), Nispen (9de eeuw en 11de-12de eeuw) en Borgvliet. Kortgeleden is er bij Wouw een waterput uit de 11de-12de eeuw gevonden. Een grootschalige opgraving in de Augustapolder nabij Oud-Borgvliet leverde veel sporen uit de 12de en vroege 13de eeuw op. Aan de voet van de steilrand werden verschillende plattegronden van huizen gevonden. Men leefde er van de teelt van rogge, dat op de rand van het veen werd verbouwd. Rogge was de enige graansoort die op zulke arme grond groeide. Na de oogst werd het op schoven bij elkaar gebonden. In een van de huizen bevond zich een primitieve maalinrichting: men maalde het graan handmatig tussen grote stenen, die afkomstig waren uit Duitsland.

De huizen hadden een skelet van ingegraven palen die gebogen wanden vormden, in de vorm van een kleine boot. Ze waren 14 tot 16 meter lang. De wanden waren van leem en de daken van riet of stro. Waarschijnlijk ging een huis één generatie mee voordat men de palen moest vervangen. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor het houden van vee.

Plattegronden van huizen in de Augustapolder en reconstructie van het gebint van een boerderij langs de Markiezaatsweg

De polder zelf was in die tijd met veen bedekt. In het midden bevond zich een zandopduiking, waar nog twee huizen stonden. Ook daar werd rogge geteeld.

Halverwege de 13de eeuw schakelde men abrupt over van akkerbouw naar veenwinning. De nederzetting verdween en verplaatste zich waarschijnlijk hoger op de steilrand, waar later het dorp Oud Borgvliet lag.

Een zelfde situatie deed zich voor in Nispen, waar de oudste boerderijen dicht bij het beekdal lagen en niet onder de huidige dorpskern. Ook bij de andere dorpen op de steilrand heeft zich waarschijnlijk deze ontwikkeling voorgedaan, al ontbreken daar nog de opgravingen.

Aardewerk uit de 12de eeuw, gevonden in de Augustapolder

Het is nog te vroeg om een reconstructie te maken van de omvang en structuur van de verschillende nederzettingen en eventuele kerkjes die er stonden. Voor Bergen op Zoom wordt een vroege parochiestructuur vermoed, waartoe ook Borgvliet behoorde. Aangezien er al in 1219 een pastoor wordt vermeld, zal er ook een kerkje zijn geweest, waarschijnlijk al ver

vóór 1200. Aangenomen wordt dat die ter plaatse van de huidige kerk stond. Deze parochie was in handen van de abdij van Nijvel. Ook Ossendrecht, Nispen en Breda waren oude parochies, waarvan de kerken waarschijnlijk door de lokale adel gesticht waren. De rechten van Nispen gingen nog in de 12de eeuw over naar de abdij van Tongerlo.

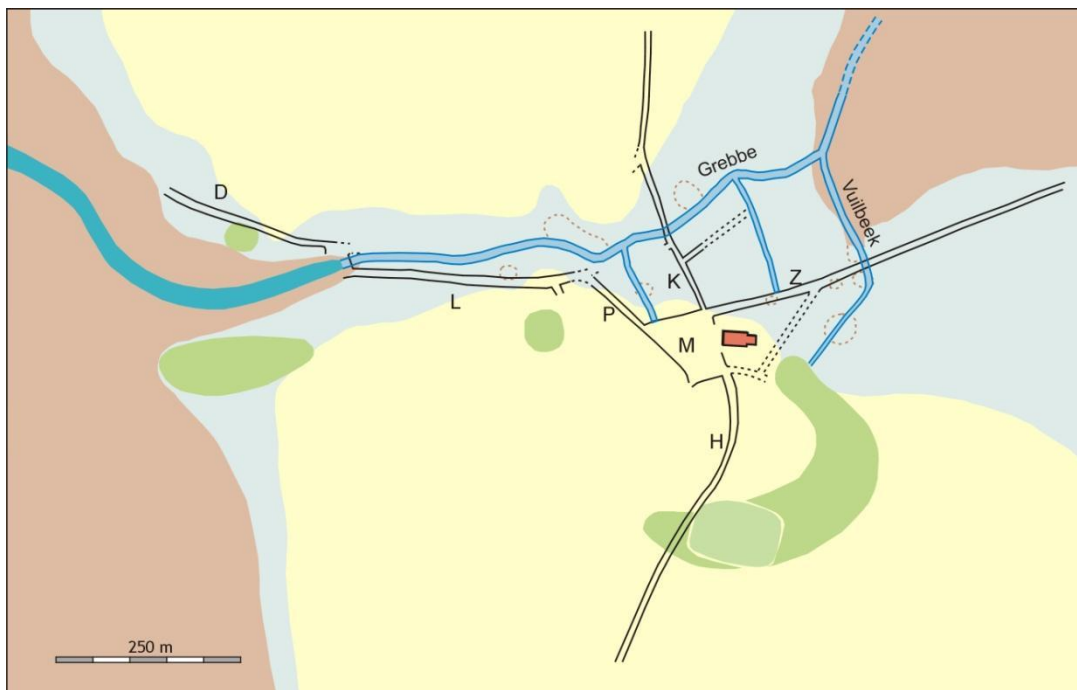
Lokale adellijke lieden bezaten in het gebied landerijen, kleine kastelen en versterkte hoeven, bijvoorbeeld te Borgvliet. In de tweede helft van de 12de eeuw gingen de hertog van Brabant en de heren van Breda en Schoten zich in het gebied manifesteren.

De vroegstedelijke 13de eeuw

De overgang van de 12de naar de 13de eeuw is een zeer interessante periode. Sommige nederzettingen groeiden uit tot steden, andere bleven dorpjes. De abdij van Nijvel raakte haar greep op het bezit in Bergen op Zoom kwijt door de opkomst van lokale machthebbers, de hertog van Brabant en de heren van Breda en Schoten, waaronder Godfried II van Schoten. Deze laatste had zich op het einde van de twaalfde eeuw meester gemaakt van het land van Bergen, het daarna aan de hertog gegeven en het als leengoed teruggekregen. Hij verleende tussen 1198 en 1212 speciale rechten aan de inwoners van de plaats, waarmee de (lange) weg vrijgemaakt werd naar een stedelijke ontwikkeling. In 1212 werden in het bezit van de heer van Breda twee “oppida libera” genoemd: plaatsen die kort tevoren speciale vrijheden hadden gekregen, wat de weg vrijmaakte tot een ontwikkeling tot klein stadje. Hiermee werden waarschijnlijk Breda en Bergen op Zoom bedoeld. De steden moesten een strategische buffer vormen tegen het potentieel vijandelijke Holland.

De wereldlijke machthebbers waren echter wel in conflict gekomen met de eigenlijke eigenaresse van het grondgebied, de abdij van Nijvel. Tussen 1232 en 1241 werd het geschil op de spits gedreven, waarbij de wereldlijke macht uiteindelijk won en Nijvel afzag van haar bezit. Ze behield alleen het patronaatsrecht en een deel van de tienden (een vorm van belasting). Vanaf die tijd wordt gesproken over Bergen ‘supra Soma’. De naam is overigens nog nooit afdoende verklaard.

In het centrum van Bergen op Zoom zijn veel sporen gevonden die het mogelijk maken om dat ontwikkelingsproces te volgen. De akkers van de Parade, Zuidmolenstraat en Kloosterstraat hebben het opmerkelijk lang uitgehouden, tot ver in de 13de eeuw. Aan de westkant van de Markt en onder de Fortuinstraat en St. Annastraat waren echter geen akkers: daar werd de grond al in de 12de eeuw opgehoogd, waarschijnlijk om er op te kunnen bouwen. Om droge voeten te krijgen in dit lage terrein, dat ingeklemd lag tussen twee heuvels, was een systeem van drainage nodig. De bestaande natuurlijke havenkreek werd oostwaarts verlengd met een kanaal, de Grebbe. Uit opgravingen weten we dat die in de 13de eeuw 8 meter breed was. Haaks op de Grebbe stonden tenminste drie zijtakken en (waarschijnlijk) nog veel meer greppels en sloten. Deze hebben de vorm van veel straten bepaald. Vele ervan werden alweer snel gedempt en daarna werd de grond verder opgehoogd.

Reconstructie van de nederzetting Bergen in de vroege 13de eeuw, na het graven van de Grebbe en haar zijtakken (blauwe lijnen). Er zijn nog steeds akkers (groen), maar ook al straten en een markt.

Als er in deze tijd rond 1200 al zoiets van verstedelijking was, dan bleef dat beperkt tot de Grote Markt en Vierkantje, met de Hoogstraat, Kremerstraat-Vismarkt, Fortuinstraat en de Lievevrouwestraat als belangrijkste straten.

De opgravingen tonen aan dat er weinig groei in zat. Er zijn zelfs sporen die het tegendeel lijken aan te tonen. In de loop van de 13de eeuw kregen de inwoners veel last van zandverstuivingen. Dat kwam niet alleen door een relatief warme periode, maar ook omdat de zandhellingen werden afgeplagd en bomen werden gekapt zodat de wind er vrij spel op kreeg. In de omgeving van de Zuidmolenstraat en in de Minderbroederstraat zette zich een meter stuifzand af! Hetzelfde stuifzand werd gevonden aan de westkant van de Grote Markt. Om het zand tegen te houden wierp men lage dijkjes van turfplaggen op. Ze hadden exact dezelfde vorm als de “tuinwallen” op Texel en (lang geleden) op Goeree-Overflakkee.

De groei zette pas echt in na het midden van de 13de eeuw. De band met Nijvel was nu vrijwel verbroken. De economische groei was geheel te danken aan de turf. Grote veengebieden in westelijk Brabant werden in concessie uitgegeven aan moerkopers uit Vlaanderen. De turf werd op schuiten naar de Schelde vervoerd, onder meer via de Grebbe. Dit gaf de nederzetting een geweldige economische impuls. De meeste sporen van het “stedelijke” Bergen op Zoom dateren dan ook van na 1250.

Een voorbeeld is de Huijbergsestraat, waar kort na 1250 een straat werd aangelegd (naar het nieuwe dorp Huijbergen) en stenen huizen werden gebouwd op wat eerst nog een akker was. Ook zijn bouwactiviteiten te bespeuren in de omgeving Zuivelstraat-Wouwsestraat. Waarschijnlijk bouwde men kort vóór 1246 een houten gasthuisgebouw op het Gouvernementsplein.

Het oudste draaischijf-aardewerk van Bergen op Zoom (ca.1250), gevonden in de Fortuinstraat

In de Potterstraat vestigden zich pottenbakkers, die voor het eerst de draaischijf gebruikten. Het oudste aardewerk dateert er van rond 1250 en lijkt zó sterk op dat van Brugge, dat het wellicht door een immigrant uit die stad werd gemaakt.

Helaas zijn de funderingen van veel huizen door latere verbouwingen verloren gegaan. Op plaatsen waar nog wel veel te verwachten is (het Vierkantje, vanwege de ophogingen) is nog amper onderzoek gedaan. Vaak zijn wel sporen op de achtererven gedocumenteerd zoals waterputten en perceelsgreppels, die aangeven wanneer een erf tot stand kwam. Een van de oudste huisplattegronden kwam tevoorschijn achter Fortuinstraat 1. Het toonde de overgang van de houten naar de stenen bouwwijze: het huis was nog wel helemaal van hout, maar de palen stonden op stenen blokken (“poeren”) en het houtskelet moet veel steviger zijn geweest dan in de 12de eeuw. Een huis aan de Huijbergsestraat was eveneens van hout en had in het midden een haardplaats van leem en stukjes daktegel.

Het stadje in de tweede helft van de 13de eeuw. De akkers verdwenen en er kwamen meer straten.

In de periode van circa 1275-1290 volgde de aanleg van een aarden omwalling rond de stad. Sporen daarvan werden gevonden in de Kloosterstraat, Sint Josephplein, Koepelstraat, Antwerpsestraat en Noordsingel. De wal was ruim 20 meter breed en 4 meter hoog en was voorzien van een houten palissade. Aan de buitenkant lag een even brede gracht. In de Kloosterstraat en in de Noordsingel werd hij boven op een oudere akker gelegd waarbij de boerderijen moesten wijken. In de Koepelstraat werd in 2011 een poortdoorgang in de wal gevonden, waarlangs de Hoogstraat zuidwaarts leidde. Deze poort zal omstreeks 1300 vervangen zijn door de Bospoort. Een andere oude doorgang was in de Noordsingel, waar de Minderbroederstraat door de wal ging.

De stadswal had niet alleen een verdedigende functie, maar gaf ook de grens aan van een rechtsgebied. Vanaf die tijd was er een strikte scheiding tussen stedelingen en “die van buiten”.

De exacte ouderdom van de wal is helaas niet duidelijk. Vermoedelijk kwam de wal tegelijk tot stand met die van Breda. Het omwalde oppervlak van Bergen op Zoom was overigens veel groter dan van Breda.

De aanleg moet een reusachtig werk zijn geweest voor het kleine stadje, en zal enkele tientallen jaren hebben geduurd. Het was mogelijk dankzij een welvarende tijd, waarin nog veel meer werd gebouwd: er kwam een groot nieuw gasthuis, een stadsschool, lakenhal en er werden nieuwe straten aangelegd, parallel aan de stadswal. Een voorbeeld is de Koevoetstraat, waar al vóór 1300 houten huizen op stenen funderingen stonden.

Door het opbrengen van zandlagen steeg het loopvlak in de stad, zodat de verschillende oude greppels en sloten niet meer nodig waren. Ze werden gedempt met zand en huisvuil. Bij opgravingen op de Parade, aan het Zuivelplein, de Grote Markt en de Sint Annastraat zijn deze gedempte sloten teruggevonden.

Bergen op Zoom ca.1275-1290. Een aarden wal omsluit de stad

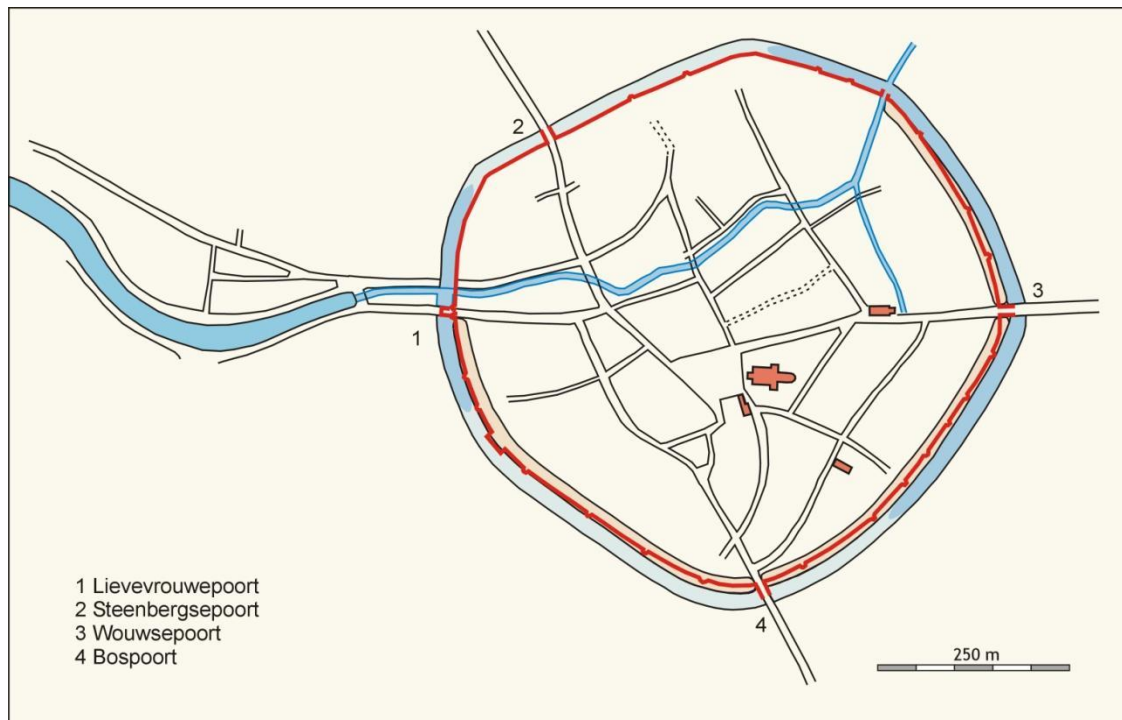
De toename van straten en huizen maakte de omgeving compacter, en ook kwetsbaarder voor brand. Daarom verplaatsten de pottenbakkers hun bedrijven naar buiten de Onze Lieve Vrouwepoort, dicht bij de haven. Hun afval is onder meer gevonden op het Nedalco-terrein (midden 13de eeuw), op het Ribbensterrein in de Dubbelstraat (late 13de eeuw) en in de Fabriekstraat (tweede helft 13de eeuw).

De 14de eeuw: de stad groeit

De vroege stad was in feite 'af' door de bouw van de stadsmuur omstreeks 1330-1335. Dit gebeurde tegelijkertijd ook in Breda en was een gevolg van gespannen verhoudingen met de graaf van Holland. De bouw van de muur duurde uiteraard lang, waarschijnlijk zelfs enkele generaties. In Bergen op Zoom en Breda werd de muur grotendeels op de oudere wal gezet: een reden dat er zo weinig van teruggevonden wordt. De muur vormde een grote cirkel en omvatte ook terreinen die nog lang niet volgebouwd waren. Ondanks de economische kracht van de haven werd de stadsmuur van Bergen op Zoom merkwaardigerwijs rond gebouwd, zonder de havenbuurt te beschermen.

Van de vier stadspoorten werden de Onze Lievevrouwepoort, de Wouwsepoort en de Bospoort gedeeltelijk archeologisch onderzocht. De Bospoort verving de oudere poort die ter hoogte van de Koepelstraat stond. Mogelijk liggen er onder de Onze Lievevrouwepoort die op basis van de steenformaten van omstreeks 1350 moet dateren, nog resten van de oudere laat-13de eeuwse poort. De Wouwsepoort had in de 13de eeuw een V-vormige doorgang en werd in de 14de eeuw aanzienlijk vergroot.

De stadspoorten hadden indrukwekkende voorpoorten of zogenaamde barbicanes, die op het talud van de oudere grachten waren gebouwd. Door verzakkingen raakten deze werken al snel beschadigd.

De vorm van de stad na de bouw van de stadsmuur

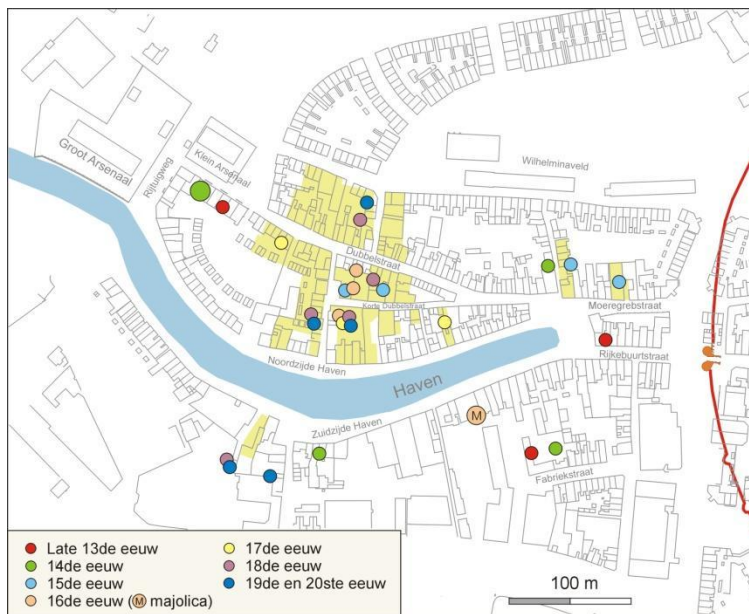
Tegelijk met de bouw van de stadsmuur werd het grondgebied van de binnenstad opgehoogd. Deze ophoging van zand en huisvuil vinden we overal in de stad terug en is soms meer dan een meter dik (omgeving Korenmarkt). Dit fenomeen is ook bekend uit andere steden (Gent, Brugge) en heeft te maken met een grondige verbetering van de waterafvoer. In de stad verschenen steeds meer huizen met stenen daken, die het regenwater sneller afvoerden. Een hoger terrein was nodig om droge voeten te houden. In die tijd waren veel straten namelijk al voorzien van stenen of keien. Het “romantische” idee van een middeleeuws stadje met modderpaden en los rondscharrelende varkens is een fabel, al zal er best hier en daar vuilnis hebben gelegen.

Behalve de ‘gebruikelijke’ ambachten die we in elke middeleeuwse stad tegenkomen, waren er in Bergen op Zoom en omgeving ook een aantal specifieke economische activiteiten: de turfwinning (en het vervoer en de overslag van turf), de zoutwinning en de aardewerkproductie. Alle drie hadden een goed functionerende haven nodig. De gronden ten westen van de steilrand, ongeveer halverwege de Dubbelstraat, bestonden aanvankelijk uit dikke veenlagen. Die werden in de tweede helft van de 13de eeuw volledig afgegraven in het kader van de turfwinning. Op dit verlaagde terrein werden grote hoeveelheden afval gestort in de vorm van zel-as, een afvalproduct van de zoutwinning, en in de vorm van potscherven, het afval van mislukte potten.

Zout werd gewonnen door het verbranden van zout-houdend veen, waarschijnlijk uit de polders langs de Schelde. Zilte turf werd ter plekke verbrand tot darink of zel-as. Die werd weer vermengd met zeewater en ingedampt tot zout in de zoutketen. Daarbij kwamen grote hoeveelheden onbruikbare zel-as vrij.

De pottenbakkerijen lagen langs de hele haven, van Spuihuis tot in het Nedalcoterrein. De aardewerkproductie oversteeg ruimschoots de plaatselijke behoefte, dus moet er veel verhandeld zijn naar elders, vooral de Zeeuwse eilanden.

Opgravingen rond het Groot Arsenaal toonden aan dat er meer dan 3 meter werd opgehoogd met zand, zel-as en scherven. In deze ophogingen bouwde men kademuuren van hout en steen waardoor een nieuw havenkanaal ontstond. Dit deel van de haven snijdt dus niet door een oudere ondergrond, maar juist omgekeerd: de oevers zijn kunstmatig opgehoogd.

De verspreiding van de pottenbakkerijen in het westelijke stadsdeel.

De bouw van de stadsmuren kan beschouwd worden als een eindfase in de ontwikkeling van de middeleeuwse stad. De stad kon nu immers niet meer uitbreiden en zat gevangen in haar eigen keurslijf! Na het midden van de 14de eeuw zette de groei wel gewoon door, maar dan in de vorm van een verdichting van bebouwing. Alleen buiten de stadspoorten ontwikkelden zich kleine voorstadjes, waar men niet dezelfde rechten had als binnen de wal.

De havenbuurt is pas in 1488 bij de stad getrokken. Een verdere groei van de stad zou 400 jaar op zich laten wachten.

Synthese: van nederzetting naar stad

In het vroegmiddeleeuwse en vol-middeleeuwse landschap van westelijk Brabant waren er diverse agrarische nederzettingen, al naar gelang de vruchtbaarheid van de bodem. Boven de lijn Halsteren-Wouw-Roosendaal was het veen zo dominerend dat daar nauwelijks bewoning mogelijk was. In dit gebied evolueerden alleen Bergen op Zoom en Breda tot stedelijke gemeenschappen. Beide lagen aan of dichtbij het water: de Schelde en de Mark. Deze waterwegen waren van groot belang voor het opzetten van handelsnetwerken. In Bergen op Zoom lijkt Nijvel aanvankelijk de stuwende kracht te zijn geweest, en in Breda de lokale adellijke familie.

In het westen is er halverwege een omslag van agrarische productie naar veenwinning. Veel nederzettingen die eerst letterlijk met de voeten in het veen hadden gestaan, verschuiven dan naar hogere gronden. Dit is gebeurd in Halsteren, Borgvliet en Woensdrecht. Andere ruimtelijk verspreide nederzettingen zoals Wouw en Nispen lijken zich te hebben samengeklonterd langs landwegen, die de grotere plaatsen met elkaar verbonden. De bestudering van de dorpen in de 13de eeuw is echter nog een onontgonnen terrein. Die wordt ernstig bemoeilijkt door het feit dat er vanaf de 13de eeuw niet meer gebouwd werd met ingegraven palen, maar met kleine stenen poeren of stiepen, die nauwelijks sporen achterlieten. Zo blijven de vroege dorpen archeologisch vrijwel 'onzichtbaar'.

Niets uit deze syllabus mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de betreffende auteur/samensteller.